TOKAJ GÖRÖG ÉS OROSZ LAKÓI A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN

SASVÁRI LÁSZLÓ

Vaszil Hrihorovics Barszkij ukrán utazó 1724-ben járt hazánkban, útleírásában beszámol útjáról, tapasztalatairól,[1] dicséri a magyarok vendégszeretetét, viszonylagos vallási türelmüket. A magyaroknak e magatartása nyilvánvalóan nem előzmény nélküli. Köszönhető ez azoknak a felvilágosult elméknek is, akik haladó gondolkodásukkal hatottak korukra. Gondolunk itt elsősorban *Apáczai Csere Jánosra* és *Comenius* sárospataki működösére. Mindketten nagy fontosságot tulajdonítottak annak, hogy a haladó eszméket az iskolák, a tankönyvek útján terjesszék.[2] Nem szabad megfeledkeznünk azonban Apáczai kortársáról, *Tolnai Dali Jánosról* sem. Szintén a puritánus eszmék hirdetője, 1644-ben tokaji református lelkész, 1649-ben sárospataki tanár, 1656-ban a Tokajhoz közeli Tarcalon lelkész.[3] Működése nem maradhatott Tokajban hatástalan, mert a város történetének későbbi adataiban is számtalan jelét látjuk éppen a vallási türelemnek.

Ezek az adataink javarészben a XVIII. század második felére esnek, mely már a felvilágosodás kora. Hazánkban a felvilágosodás eszméinek a terjesztéséhez kapcsolódott a magyar nyelv és irodalom megújításának az ügye is. Ebben kiemelkedő szerepet játszott – többek között – az erdélyi *Aranka György* és társasága.[4]

Az iskolák, a tanulás, a könyvek, könyvtárak és a nyelv megújításának az ügyét nagyon sokan magukévá tették hazánk területén, még nagyrészt azok is, akik nem vallották teljes következetességgel a felvilágosodás tanait, de a felsoroltakat nemzeti ügynek tartották.

Tokaj város gazdasági-kereskedelmi életében jelentős szerepet játszottak a *görög kereskedők.* E kereskedőréteg mozgékonysága, árucsereforgalmi tevékenysége révén kapcsolatba került a környező és messzebbi vidékek lakosságával. A kialakult kapcsolatok révén szellemi kölcsönhatás is keletkezett, s ha nem is állnak rendelkezésünkre bőséges adatok, azért vázolni tudjuk egy tokaji, polgárosuló réteg felvilágosodás kori helyzetét.

A Balkánról hazánkba vándorló görög kereskedők Tokajban a XVII. század második felében jelentek meg.[5] Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a *görög* szó a magyar nyelvben több jelentésű, mint *gyűjtőnév* jelenti a görög, albán, macedóniai származású kereskedőt, míg a délszláv származásút *rác* szóval jelölték ebben az időben. Ugyanakkor a görög szó, mint *vallási megjelölés:* 'ortodox, görögkeleti' vagy 'görög

[1] L. Tardy: Le voyage de Grigorovitch-Barsky en Hongrie, en 1724; „Slavica" VI, Debrecen 1966, 181–189.

[2] Nemeskürty István: „A magyar népnek, ki ezt olvassa", Bp. 1975, 409–410.

[3] „Magyar Irodalmi Lexikon", III, Bp. 1965, 374.

[4] „Magyar Irodalmi Lexikon", I, Bp. 1963, 344.

[5] Sasvári László: Mikor telepedtek le a görögök Tokajban? „Antik Tanulmányok", 1961, 128.

katolikus'. (Vannak más, több jelentésű elnevezések is ebben a korban, például a tokaji iratokban az *orosz* 'görög katolikus' jelentésű – a hívek többségének ukrán származása nyomán – míg az oroszországiakat *moszkovita* névvel illetik. Dolgozatunkban a ma elfogadott és használatos nép-, illetve vallási megjelöléseket alkalmazzuk!)

A hazánkba érkezett görög kereskedők több városunkban kereskedőtársulatot alapítottak. A tokajiak I. Lipót császár 1667-ben és 1690-ben kelt kiváltságlevelei alapján, melyet a felvidéki *görög, rác, örmény* kereskedőknek adományozott. A kereskedőtársulatok, más néven kompániák hozták létre azután a görög kereskedőket tömörítő ortodox egyházközségeket, és ezek tartották fenn az iskolákat, könyvtárakat. 1770 és 1800 között mintegy harminc hazai helységben voltak ilyen intézmények, amelyek egyben a görög kereskedők és családjaik anyanyelvi művelődését is szolgálták.[6] A tankönyveik között *Comenius* Orbis pictus című munkája is szerepelt görög nyelvre lefordítva.[7] A XIX. századra a görög kereskedőtársulatok feloszlottak, a görögök gazdasági tevékenysége megszűnőben volt, ennek nyomán sok városunkban az ortodox egyházi élet is elhalt (Tokaj, Gyöngyös stb.).

A már említett I. Lipót-féle kiváltságleveleknek volt egy rendelkezése, mely szerint a görög kereskedők csak görög katolikus papot tarthatnak a szolgálatukban. Tudnunk kell, hogy a görög katolikus egyház a Felvidéken az 1646-os ungvári unióval az ellenreformáció talaján jött létre, s ez érintette Tokaj környékének ortodox közösségeit (Hajdúdorog, Nagykálló stb.) is, ezeknek az ortodox közösségeknek az eredete a XVI. század előttre is visszanyúlik, híveik délszlávok, ukránok, románok stb.[8] A görög katolikus egyház megalakulásához csak egy jellemző adat: Fényes Elek művében olvasható, hogy a Szatmárnémeti melletti Bikszád kolostorának alapítója Esaiás apát (1689), aki az uniót fegyverrel is terjesztette.[9] A név azért is érdekes számunkra, mert a tokaji görögök papja 1694-ben: Esaiás archimandrita (apát).[10]

A tokaji görögök életében egy kettősség jelentkezik. Egyes adataink szerint állandó kapcsolatban vannak az óhazai ortodox egyházzal,[11] ugyanakkor kapcsolatuk van a tokaji görög katolikus egyházközséggel is. Ez utóbbira mutat számtalan bejegyzés a tokaji görög katolikus anyakönyvben 1750 és 1783 között. E bejegyzéseknél a nevek mellett szerepel a *graeci* (görög) megjelölés. Ez szinte helyi sajátosságnak tekinthető, az adatok összevetéséből azt látjuk, hogy a tokaji görögök ugyan a helybeli görög katolikus egyházszervezet gyámkodása mellett, annak árnyékában, de zavartalanul éltek ortodox vallásuk szerint, mindig voltak görög nemzetiségű papjaik.

A tokaji görög katolikus egyház vallási türelmének azonban más anyakönyvi bejegyzések is bizonyítékát adják. Az 1750. évtől vezetett görög katolikus halotti anyakönyvben az eltemetettekről ilyen bejegyzések is vannak: *pediseques moscovita* (orosz gyalogos),

[6] A hazai görögök történetéről még átfogó jellegű munka nem jelent meg, egy-egy helységgel kapcsolatos feldolgozások azonban bő, általános érvényűnek mondható anyagot is szolgáltatnak: Bihari József: Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből. „Az Egri Pedagógiai Főiskola érvkönyve II." Eger 1956, 392–456. – Füves Ödön: „Görögök Pesten 1686–1930." I–III. Kézirat, kandidátusi disszertáció. Bp. 1972, Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára D/5721.

[7] Füves Ödön: Comenius és a magyarországi görögök; „Magyar Pedagógia", 1974, 297–299.

[8] Timkó Imre: „Keleti kereszténység, keleti egyházak", Bp., 1971, 443 és 449.

[9] Fényes Elek: „Magyarország geographiai szótára", Pest 1851, I. 183.

[10] Sasvári, i. h.

[11] Füves Ödön: Újabb adalékok a tokaji görögség történetéhez, „Antik Tanulmányok", 1955, 260.

uxor cuiusdam kozaki (valamelyik kozák felesége), *puer moscovita vinicolae* (orosz szőlőműves gyermeke). E személyek minden bizonnyal a Tokajban működő *orosz borvásárló bizottsághoz* tartoztak, s mint ilyenek, ortodox vallásúak voltak. Őket azonban nem kötelezte a kiváltságlevelek előírása. A bejegyzések tanúsítják, hogy a tokaji görög katolikus lelkész – esetleg az ortodox lelkész akadályoztatása miatt – nem tagadta meg tőlük a végtisztességet. (De nemcsak e téren, hanem keresztszülőként is elfogadta számtalan esetben a görög kompánia és az orosz bizottság tagjait.)

A XVIII. században a Tokajban működő orosz bizottság fontos gazdasági megbízatása mellett (tokaji bort vásároltak és szállítottak a cári udvar részére) kulturális feladatokat is ellátott. Így messzemenően segítette orosz és ukrán diákok tanulmányait. A kijevi akadémia hallgatói közül is többen megfordultak Magyarországon. Az akadémiát *Mohila Péter* metropolita alapította 1632-ben, és Ivan Franko ukrán történetíró szerint „egész ortodox Kelet-Európa számára az iskolai oktatás fő tűzhelye volt".[12]

Érdemes megjegyeznünk, hogy az alapító Mohila (Mogila, Mogilas) metropolita katekizmusát fordította magyarra Miskolci István kecskeméti görög polgár, majd fia adta ki 1791-ben Pesten.[13] Ezzel mintegy magyar nyelvű ideológiai alapot kívánt a fordító teremteni az akkor már asszimilálódni kezdő magyarországi görögség számára. E munkát azután több magyar nyelvű kiadvány követte, melyeknek a céljuk egyrészt egy magyar nyelvű ortodox egyházi élet megteremtése volt, másrészt a magyar nyelv művelése a hazai ortodoxok körében,[14] ez utóbbira a görög katolikus egyháztörténelem még ma is hivatkozik, olyan tekintetben, hogy a görög katolikusok körében is felkeltette a magyar nyelv művelése iránti igényt.[15]

A Tokajban megfordult nevesebb orosz nemzetiségű személyek közül elsőnek *Hrihorij Szkovoroda* (1711–1794) nevét kell megemlítenünk. Sokoldalú egyéniség, zenész, költő, filozófus. Az ukrán felvilágosodás kiemelkedő alakja, szabadgondolkodó. Látókörének bővítése céljából jött Magyarországra, s a tokaji orosz bizottság kántora volt 1745–52-ig. Idejövetelét nyilván Barszkij írásai is ihlették. Jól beszélt görögül, latinul, németül, gyalog bejárta Magyarországot, több neves tudóssal is találkozott.[16]

Szkovorodának volt Tokajban egy lelkésztársa is, nevét nem ismerjük. Amikor megkezdték működésüket, felfigyelt rájuk Barkóczy Ferenc egri püspök, és egy levelében 1747-ben fel is hánytorgatja, hogy hatásukra a tokaji görög kereskedők, akik már görög katolikusok voltak, visszatértek az ortodoxiára.[17] Tény az, hogy a hagyományokhoz ragaszkodók, mintegy a feudális önkény elleni küzdelmükben is, az orosz bizottságban ideológiai támogatót véltek felfedezni. Ezek között jelentős számban akadtak hajdúdorogiak is, ezek mozgalmában szerepet vitt Görög Demeter hajdúhadnagy, a hasonló nevű írónak az édesapja.[18] Egyébként Szkovoroda működéséről tudott a helyi hagyomány is,

[12] Váradi Sternberg János: „Utak, találkozások, emberek", h. n. 1974, 30.

[13] Szabó Jenő: „A görög-katholikus magyarság utolsó kálvária-útja 1896–1912" (Bevezetővel és jegyzetekkel kíséri dr. Sztripszky Hiador), Bp. 1913, 437.

[14] Berki Feriz: A magyar ortodoxia útja; „Theológiai Szemle", 1975, 108.

[15] Timkó, 468.

[16] Tardy Lajos: „A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története (1733–1798)", Sárospatak 1963, 16., 53–54; valamint Váradi, i. m. 33.

[17] Tardy, 54.

[18] Dr. Tardy Lajos közlése. – Megtaláltuk az idevonatkozó levéltári anyag jelzetét is: Országos Levéltár Helytt. Acta relig. Lad. F. 8. Az iratok terjedelme külön tanulmány megírását indokolná!

ezt számunkra Mosolygó József tokaji görög katolikus főesperes említette 1955-ben. Nyilván Szkovorodában is mély nyomokat hagyhatott tokaji működése, mert az egyik versében megénekelt szabadságeszményt a tokaji Rákóczi-hagyományok inspirálhatták.[19]

Részletesebb adatok maradtak fenn *Ivan Jehumovics Falkovszkij* tartózkodásáról. Édesapja a tokaji bizottság lelkésze volt. Falkovszkij testvérével, valamint a bizottságot vezető Rárog őrnagy gyermekeivel a tokaji piarista iskolában tanult 1775-ben. Majd a pesti piaristák diákja lett. Az iskola megválasztásában szerepet játszott, hogy a katolikus egyházi iskolák közül itt volt a legszabadabb a légkör, és itt érvényesülhettek a felvilágosodás eszméi is. Falkovszkij később megemlékezik tanárairól, elsősorban Benyák Bernátról, aki a filozófiát is tanította.[20] 1779-ben volt lelkész az orosz bizottságnál *Aron Pekalickij,* aki a helybeli görög kereskedőktől tanulta meg az újgörög nyelvet. Pekalickij és Falkovszkij hazatérésük után a későbbiekben a kijevi akadémia tanárai lettek.[21]

A tokaji görög kereskedők az orosz bizottság kezdeti segítségével, annak telkén építették fel templomukat az 1790 előtti években.[22] A felépült templom eltér beosztásában a hazai ortodox templomoktól. Barokk kori ortodox templomaink három főrészre oszlanak: női rész, amelyet a nyugati, homlokzati bejáraton, a férfi rész, amelyet a déli oldalbejáraton közelítenek meg, valamint a szentély.[23] A tokaji ortodox templom – ma helytörténeti gyűjtemény – nem rendelkezett oldalbejárattal, hajója egységes, nem volt külön női és férfi rész. (Az ekkor épült miskolci templomban a női és férfi részt elválasztó széksor támlájára például ablakkeretszerű faragványok vannak illesztve, s a nők így szinte „ablakon át" nézték a szertartást.)

Feltűnő, hogy Tokajban a konzervatív vallási előírást a nők elkülönítésére a templomban elhagyták. Hajlamosak lennénk ezt a felvilágosodás hatásának, megnyilvánulásának felfogni. Ha tovább vizsgáljuk a templomépítés eseményét, akkor azt látjuk, hogy emögött is eszmei harc húzódik meg. Az Országos Levéltárban található egy tervrajz, amely kettős beosztású templomot ábrázol: a főhajóhoz balról téglalap alakú oldalhajó csatlakozik.[24] Egy ilyen beosztású templom alkalmas arra, hogy egyszerre két összejövetelt is tartsanak benne. Ezt a tervet talán az orosz bizottság pártfogolta, míg a másikat, amelyik megvalósult, pedig esetleg a görög katolikus egyház: a Tokajhoz közeli Timár községben az 1790 körül felépült görög katolikus templom építészeti megoldásában, szerkezeti arányaiban a tokaji ortodox templom mása.

A tokaji görög katolikus egyház gyámkodása a görögök felett valószínűleg II. József fellépése (türelmi rendelet) következtében maradt abba. 1783-tól a görög katolikus anyakönyv adataiban nem szerepel már a *graeci* jelző.

A tokaji görögök 1786-ban vásárolnak új épületet iskolájuk elhelyezésére.[25] 1798–1801 között a lelkészük Polizoisz Kondosz költő, aki franciául, olaszul is tud, s

[19] Váradi, 34.
[20] Váradi, 35.
[21] Váradi, 38.
[22] Tardy, 135.
[23] Voit Pál: „Szentendre", h. n. 1968, 25.
[24] OL. TKGY. Delineationes Aedilium, fasc. 1. nr. 40.
[25] Tardy, 135. – A tokaji görög iskola már 1770–71-ben fennállott: Lázár János és Karácsony György nemesi származású görögök gyermekeik kedvéért tartottak görög tanítót, aki az olvasást, írást, az imádságokat kizárólag görög nyelven tanította, fizetésül minden növendéke után évenként 1–1

előzőleg a pesti görög iskola egyik tanítója. Amikor a hatóságok a bécsi görög nyomdát bezárták, 1798-ban nyomdanyitásra kér engedélyt, de nem kapja meg.[26] A tokaji helytörténeti gyűjtemény anyagában van egy tokaji kompániának címzett levéltöredék 1801-ből Kallona Ignác archimandrita aláírásával. Kallona Ignác ekkor gyöngyösi lelkész volt, itt jelentős könyvtárat hozott létre.[27] A reformkor idején tokaji lelkész lett, de a levéltöredék sejteti, hogy már az előző időkben volt kapcsolata a tokajiakkal. Kefala János tokaji görög kereskedő ex librise megtalálható az OSZK felvilágosodás kori folyóiratanyagának valamelyik példányában.[28] Már az orosz bizottságnak volt minden bizonnyal könyvtára Tokajban,[29] azonban ez is szétszóródott, mint a tokaji görög könyvtár. Egyes idősebb tokaji lakosok még emlékeztek a könyvtár maradványaira, mely a gazdátlanná vált templomban volt. Elmondásuk szerint láttak kéziratos könyveket, magyar nyelvűeket is, legnagyobb részben a tankönyvek voltak képviselve

Az elmondott adataink nem adnak tehát teljes képet, de sejtetik, hogy a tokaji görögöket is érintette a felvilágosodás. A továbbiakban felmerül bennünk a kérdés, hogy a tokaji görögök és oroszok felvilágosodás kori magatartásának volt-e a későbbiekben valamelyes hatása, továbbélése? A rendelkezésre álló adatokból csak következtetni tudunk, hogy lehetett továbbélő hatás, esetleg családi hagyományok útján. Az Aranka György vezetésével működött Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság (1793–1806) nehány tagjánál találunk olyan életrajzi adatokat, amelyek tokaji görögökkel való kapcsolatokra utalnak.

Már említettük Görög Demeter hajdúhadnagyot, Görög Demeter író édesapját. A hajdúdorogi Görög család nevét valószínűleg származása miatt kaphatta, de van olyan családi hagyomány is, hogy eredetileg konstantinápolyi örmények és onnan kerültek Erdélybe, majd Hajdúdorogra (ahol egyébként több tokaji kompániához tartozó görög is élt).[30] A polihisztornak is nevezhető *Görög Demeter* (1760–1833) lapjában, a Magyar Hírmondóban pártolta a felvilágosító törekvéseket, barátokat szerzett a társaságnak.

Balugyánszky Mihály (1769–1847) egyetemi tanárt rokoni kötelékek fűzték a tokaji görögséghez: Balugyánszky Péter tokaji görög katolikus lelkész a nagybátyja volt.[31]

---

aranyat kapott. Finánczy Ernő: „A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában", I, Bp. 1899, 252. E házitanítóságból fejlődhetett ki tehát nehány év alatt a tokaji görög iskola, mely a templomépítés korában az egyház kezelésébe került, de ezzel egyben már a szélesebb közösség érdekeit is szolgálta.

[26] Füves Ödön: Az osztrák levéltárak görög anyagának magyar vonatkozása; „Antik Tanulmányok", 1962, 230.

[27] Ödön Füves: Bibliothek von Ignatios Kallonas in Gyöngyös aus dem Jahre 1834. „Ellinika", Thesszaloniki 1971, 378.

[28] Dr. Tardy Lajos közlése.

[29] Tardy Lajos: A „budai orosz könyvtár" és az ürömi mauzóleum orosz leírói. „OSZK évkönyv 1965–1966", 429.

[30] Görög Sándor hajdúdorogi születésű budapesti nyugdíjas közlése. – Aranka György társaságának az irataiban többször szerepel egy marosvásárhelyi szenátor, Görög György neve. Ezenkívül ez is olvasható: „mindennap nevezetes költségekre lévén a Társaságnak szüksége, ezeknek ilyen kútfejeit találja, hogy vagyon a két új magyar örmény városnál Rft 18 000". Jancsó Elemér: „Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai", Bukarest 1955, 143, Görög Györgyre 172., 175 stb. – A két örmény városon Szamosújvárt és Erzsébetvárost kell értenünk, melyeket örmény származású kereskedők alapítottak.

[31] Dr. Tardy Lajos közlése.

Balugyánszky Péternek a veje pedig a tokaji anyakönyv tanúsága szerint Moraly Kristóf helybeli görög kereskedő. Balugyánszky Mihály előbb a nagyváradi jogakadémián tanított, majd az orosz állam meghívására Péterváron lett egyetemi tanár.[32] Tagja volt a nyelvmívelő társaságnak.

Végezetül pedig említsük meg a következő érdekes adatot: a társasággal kapcsolatba került még *Bacsinszky András* (1732–1809) munkácsi görög katolikus püspök is, akiről Jancsó Elemér megemlíti: „Enciklopédikus érdeklődésű tudós volt, gazdag könyvtárat gyűjtött. A jénai mineralógiai társaság tagja volt."[33] 1771-ben lett munkácsi püspök, előzőleg hajdúdorogi lelkész volt, a hagyomány szerint hajdúdorogi lelkész korában több görög katolikus egyházi éneket magyarra fordított.[34] Sőt, Kricsfalusi György, előbb Nagykárolyban, majd Ungváron a magyar nyelv tanára, neki ajánlotta magyar liturgiafordítását, s ezzel mintegy megkezdődött a hazai görög katolikusság körében is a nyelvújítás.[35] A görög katolikus egyháztörténelem ugyan az első fordítások létrejöttét is a tokaji görögségnek tulajdonítja,[36] de ezt kellő adatok híján nem lehet bizonyítani, s így ez pillanatnyilag nem egyéb jámbor hagyománynál!

[32] Jancsó, 403 és 391.
[33] Jancsó, 391.
[34] Szabó, 435.
[35] Szabó, 459 kk.
[36] „A gör. szert. katholikus magyarok emlékirata XIII. Leó pápa ő szentségéhez", Bp. 1900, 24. – Semmilyen forrást nem közöl, de ugyanakkor ezen állítását más munkák is átveszik, pl. Timkó 461.